

PREDGOVOR

Prvi se put ime Zagreba u kulturnom pamćenju javlja na isti način kao i u naslovu ove knjige, kao pridjevni oblik za nešto važno povezano s njime: prije gotovo tisuću godina riječ je bila o biskupiji, a sada o leksikonu. Prema srednjovjekovnoj ispravi jednog ostrogonskoga premeta može se tako zaključiti da se stanovnici naselja oko biskupije koja je u jednom od njih bila utemeljena potkraj XI. stoljeća nisu razlikovali od onih koji sada žive u istome gradu: smatrali su se Zagrepčanima. Bilo ih je mnogo manje, i stanovnika i naselja, ne znamo kako su se zvali, možemo tek pretpostavljati čime su se bavili, ali se Zagreb na tome trusnom kronometru europske civilizacije nije održao tek kao objektivna, povijesna točka, nego i kao sudbinski kutak velike kolektivne biografije koja se pretapala u dodirima zbiljskoga i imaginarnoga. Leksikon o Zagrebu nije utoliko prvi *zagrebački* leksikon, kao što je i biskupija bila *zagrebačka* prije nego što je zapisana kao takva: mnogi su leksikoni na različite načine i dosad bili *zagrebački*. Njegova se leksikografska posebnost ne zasniva na prvenstvu ni povlastici predmeta, njegov razmjer sa Zagrebom dijeli rizik kriterija koji su ga potaknuli, omogućili i prema kojima će biti ocijenjen, korišten i nasljedovan.

Pod punim hrvatskim imenom, kakvo danas poznajemo, premda i dalje nismo sigurni što znači, Zagreb prvi put nalazimo u dokumentu koji se ne tiče velikih državnih ili crkvenih poslova, no ipak upućuje na mnoge krhotine mozaika što ih povezuje ovaj leksikon. Jedan se Zagrepčanin, klobučar Ivan, početkom XIV. stoljeća nastanio u Dubrovniku. Ondje mu je čini se dobro išlo, pa je prvo zabilježeno kako je od nekoga kotorskoga klobučara preuzeo vinograd u Župi, a potom i da je krojaču Primilu prodao svoju drvenu kuću, sagrađenu na općinskom zemljištu, za deset perpera. Dubrovačkomu je notaru u tom ugovoru vjerojatno bilo važno istaknuti da je klobučar Ivan sin pokojnog Andrije iz Zagreba kako bi ga nedvosmisleno identificirao kao stranku, da bi s naše distance Zagrepčanin Ivan i Dubrovčanin Primil postali likovi kruga koji je bio povezan nitima što traju i obvezuju dulje i preciznije od ugovora. Zagrepčani koji su živjeli u Dubrovniku u doba kada je taj grad svoju društvenu snagu uobličavao u jedinstveni suverenitet male aristokratske republike sudjelovali su u njezinu rastu na isti, običan način kao što će mnogo kasnije, kada se oko Zagreba budu počele prepoznavati prve prave mogućnosti građanske Hrvatske, u Zagrebu biti prisutni dubrovački trgovci. Kada je dvorska kancelarija Marije Terezije otklonila dubrovački prijedlog da se grof u Ivanu Patačiću sredinom XVIII. stoljeća dopusti svojstvo konzula u Zagrebu, bilo joj je na umu i to da bi tako »doveo mnogo ljudi pod svoju vlast, a time, neopaženo i jedan dio kraljevstva«.

Za Kamila Emeričkoga, junaka zagrebačke prozne kronike *Zastave* Miroslava Krleže, taj je grad »simbol zarobljene i nepriznate narodnosti, koja trajno ratuje protiv svojih vlastitih interesa, gubeći ratove koji nisu njeni, ali zato plaća odmazdu kao da je izgubila svoj vlastiti rat«. Pisac je tu junakovu misao posvojio, pridajući joj u panorami ključnih pojmova svojega djela programatsku dimenziju. Zagreb je doista za Hrvate mnogo više od najvažnijega kulturnoga središta i glavnoga grada njihove moderne države. U simbolu Zagreba stekla su se oba ta značenja, kulturno i državotvorno, ali se kao osjećaj pripadnosti i identiteta Zagreb očitovao i prije i snažnije nego koji od tih, kao što su himna, zastava, institucije, pa i drugih orijentira – predodž-

ba o Zagrebu zapravo je za sve dijelove raspršene hrvatske narodnosti dojam zavičajnosti. Kada Hrvati drugima govore o sebi, dok su hrvatske zemlje bile u sastavu drugih država, ali i danas kada postoji Hrvatska, jednako kao i kada i nadalje pripadaju hrvatskim zajednicama u svijetu, blizu Hrvatske ili na prekomorskim distancama, čine to podrazumijevajući Zagreb kao vlastito ishodište. Za mnoge od njih koji u Zagrebu nisu bili, pa i kada nemaju potrebu ili ne znaju zašto bi i došli, pripadnost se zajedničkomu *zagrebačkom* iskustvu podrazumijeva. Sadržaj te pripadnosti čak i tada je areal, zbiljski prostor i njegovi toposi, misao tihog, utopijskoga zavjereništva koja ne može, niti za to ima razloga, odustati od svojega ishodišta. Kako je Zagreb to postao ne može se znati, kao što smo nesigurni oko njegova imena. Ali kao što se prepoznaju i opisuju oni zagrebački sadržaji koji su bitni u integraciji i održanju hrvatske nacije, tako je ta opća simbolizacija Zagreba u hrvatskome standardu zaseban kriterij njegova razumijevanja.

Ta se hrvatska odanost Zagrebu nije promaknula u zatvorenost ili ekskluzivnost. Naprotiv, Zagreb je tradicionalno jedna od najotvorenijih hrvatskih sredina, gdje su različite kulturne i zavičajne skupine ali i pojedinci nalazili prostor slobodne i široke afirmacije, bilo sudjelujući u njegovoj ulozi glavnoga grada Hrvatske bilo održavajući vlastitu posebnost. Potomci mnogih zagrebačkih obitelji koje nisu bile hrvatske narodnosti znali su se naći u ulogama istaknutih zagovaratelja kulturne i društvene emancipacije Zagreba kao hrvatskoga središta. Upravo je takvo zagrebačko društveno ozračje pokazivalo neodrživima pokušaje izvanjskog upravljanja hrvatskim zemljama preko Zagreba kao administrativnoga središta. Službenici uprave i novo stanovništvo iz gospodarskih migracija u znatno su se većem stupnju stapali s domaćim mentalitetom nego što bi pridonijeli programiranoj promjeni identiteta. Posebno je to zamjetljivo po učincima banske uprave Dragutina Khuen-Héderváryja, kojega su potkraj XIX. stoljeća mađarske vlasti poslale u Zagreb kako bi ograničio njegovu nacionalnu metropolizaciju. Héderváry je pripadao dijelu odnarođenoga hrvatskoga plemstva, po njegovu je imenu *khuenovština* dugo ostala odioznom zatirateljskom metaforom, ali je Zagreb u njegovu doba, suprotno ideološkomu predtekstu, izgradio niz važnih punktova, poduzevši nezadrživ urbani korak, koji se i danas smatra prekretnicom. Tako je s gledišta vlastite misije Khuen kao jedan od njegovih počasnih građana možda ironičan, ali je po materijalnoj spomeničkoj kulturi posve legitiman.

Zagreb sigurno nije jedini od gradova, pa ni u hrvatskom *urbijariju*, kojega se zavičajnost ne stječe jedino, ni ponajprije rođenjem, rast kojega su ubrzavali naraštaji doseljenika iz bliže i dalje okolice. No kada je o leksikonima riječ, Zagreb ima pravo na posebnu vrstu zavičajnosti. Jedan se rođeni Zagrepčanin naime smatra začetnikom moderne leksikografije. Zagrepčani bi se na Pavla Skalića imali razloga i naljutiti, jer se za česte promjene identiteta, kojoj je bio sklon, znao predstavljati i kao Veronez, ali je već kao mlad čovjek u Baselu 1559. objavio spis tada zagonetna naslova *Encyclopaediae seu orbis disciplinarum tam sacrarum quam prophanarum epistemon*. Kao što joj samo ime kaže, riječ je o enciklopediji, djelu po strukturi interdisciplinarnu, a to što se Skalićeva knjiga zasniva na tuđem a ne autorovu stručnom iskustvu i što za razliku od pravih enciklopedija i leksikona nije bila uzor sustavnosti i jasnih kriterija postalo je ionako poslom njegovih nasljedovatelja kada se ta vrsta priručnika s prosvjetiteljstvom stala širiti. Suvremene tražilice globalnih enciklopedija rijetko povezuju Zagreb i Skalića, kao što su specijalističke nijanse uopće iznimka leksikografskih poopćavanja.

Zagreb u leksikografiji ipak nije tek daleka točka njezina verbalnog ishodišta, ni središte hrvatskog odvijetka te hibridne discipline koja se sve do našega doba drži pokazateljem kulturne sigurnosti nekoga društva. Zagreb je u hrvatskim leksikonima i enciklopedijama, kada govore o povijesti ili umjetnosti, gospodarstvu ili jeziku, prostor i okvir prethodnoga sažimanja, iz zagrebačke su perspektive projektirani i sa zagrebačkim mjerama izvođeni. Ponešto o tome, o sustavima i izvoditeljima, može se naći i u ovom leksikonu. Potaknut je ipak izvan sustava »oficijelne potpore«. Baveći se pitanjem Hrvatske i identiteta početkom devedesetih godina prošloga stoljeća u prilogu koji uvrštava u svoju monografiju *Zagrebu u središtu*, Snježka Knežević, jedan od najpouzdanijih tumača Zagreba, upozorava da prigodni skupovi, izložbe i pu-

blikacije ne mogu kompenzirati nedostatak bazičnih istraživanja, temeljnih knjiga, sinteza kojih nema. Samozadani projekti dugoročnog učinka i kada je riječ o kapitalnim temama ostaju u strukovnom okviru.

Problem povezivanja znanja i projekata sinteze, postajao je tada osim za stručnjake vidljiv i onima koji su također po logici svojega posla razumijevali povijesnu, ali i prezentnu egzistenciju Zagreba i Hrvatske u njihovu sudbinskom, europskom kontekstu. Kao što je znanje o Zagrebu egzistiralo kao održiva i vrijedna ali neiskorištena disciplina, tako se potreba za prihvaćanjem toga znanja počela osjećati i izvana, izvan hrvatskoga kruga, iz toga europskoga konteksta. Tu je potrebu potkraj 1990-ih godina uočio i verificirao nakladnik Stjepan Andrašić, započinjući po uzoru na kulturne vodiče, odnosno leksikonske »ključeve« europskih gradova pripremne poslove odgovarajućeg izdanja koje ne bi bilo prigodno, nego upravo temeljno. Te su se pripreme brzo morale suočiti s pretpostavkom sinteze, odnosno preskokom faze: leksikonski pojmovnik zapravo bi trebao biti derivat enciklopedičkoga pregleda popisanih i utvrđenih činjenica s bibliografijom. Kako je s gledišta nakladnika programska potreba bila vjerodostojna i snažno izražena te kako spomenuta vrsta preskoka nije netipična za hrvatsku leksikografiju ni publicistiku, pa se ogleđa primjerice i u tako temeljnoj disciplini kao što je književnost, nakon ozbiljnih stručnih konzultacija, odgoda i odustajanja započeli smo izradbu abecedarija. Već smo u tom početnom koraku bili svjesni problema pozitivnog ograničenja – činjenice da su spoznaje o predmetu koji bismo trebali pojmovno popisati dublje i šire nego što ih je na stupnju njihove trenutačne dostupnosti i prepoznatljivosti moguće obuhvatiti a kamoli interpretirati.

Stjecajem sretnih okolnosti ubrzo se pokazala mogućnost za suradnju Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža u projektu prvoga cjelovitoga leksikografskog opisa Zagreba, koju je Stjepan Andrašić sa svojom nakladničkom kućom prihvatio. Podloga za tu suradnju svakako je bilo zajedničko izdanje kulturološkog enciklopedijskoga vodiča Hrvatske, koje je s engleskom i njemačkom inačicom već bilo potvrđeno u javnosti. Spajanjem stručnih i leksikografskih cjelina četiri se godine uz širok suradnički krug eksperata i entuzijasta pod uredničkim vodstvom Josipa Bilića i Hrvoja Ivankovića profiliralo izdanje koje će prvi put plastificirati jedan urbani lik i jednu kolektivnu biografiju kao dokumentarni i fotografski zapis što će se po definiciji mnogima učiniti drukčijim od očekivanoga. Ne samo što će im i ako bude takva, *drukčija*, ta slika biti poticaj za aktivnu ili tek doživljajnu korekciju, u njoj će, i to trebaju znati, biti sadržana odlučnost i hrabrost zamjetnoga broja mladih suradnika, koji su se s pokretačkoga gledišta meandrima i mitskim podzemnim hodnicima grada snalazili vješto i diskretno, ali i koji se nisu skanjivali povjerovati da to snalaženje pripada pravu njihova vremena na nedovršenost.

Prave mogućnosti našega leksikografskoga posla oko Zagreba postaju po sebi jasne kada se tek uzgred razmotri vremenski i prostorni okvir. Kada bi se uza svako od tisuću godišta pisane zagrebačke kronologije izabrala samo po tri pojma, kada se dakle o »pretpovijesti« ne bi govorilo uopće, bilo bi to već tri tisuće leksikonskih natuknica. Kada bi se u sustavnu obradu uzeo tek raster ulica »maloga« Zagreba, dviju njegovih ishodišnih urbanih pozicija Kaptola i Gradeca, bez palača Donjega grada ili mostova na Savi, bilo bi to opet na stotine jedinica. A da se pritom uopće ne otvori priča o gradu koja bez njegovih *gradova* Susedgrada i Medvedgrada nije moguća, ni kao priča ni kao topografija. Okolica je za Zagreb bila a i jest unutrašnji dio njegove urbane i razgovorne logike. Koliko je tih *okolica* bilo, a koje su *preživjele* moći će se iz ovoga leksikona zaključivati prema natuknicama, ali i prema cjelini. I Šestine i Samobor, Zagorje i Turopolje, hoće reći Stubica, Marija Bistrica i Velika Gorica, definiraju Zagreb kakav razumijevamo. Gubecov povijesni transfer ispod stubičke lipe na lomaču Markova trga, Ljudevit Gaj koji u kočiji po snijegu prema Samoboru sriče stihove *Još Horvatska ni propala* prije nego što je položena trasa Samoborčeka, August Šenoa, čija udvaranja pismima Slavi Ištvanicevoj putuju u Veliku Goricu u isto doba kada se Flieder Jorgovanić pješice spušta iz Šestina u zagrebačke redakcije, markacije su toga duhovnoga prostora. Pripada li mu Ksaver Šandor Gjalski sa svojim *starim krovovima* ovaj leksikon primjerice nije izravno odgovorio, kao što u

natuknici o Drugome svjetskom ratu u Zagrebu nije stigao spomenuti bilješke Josipa Horvata ili njemačke glumice Tille Durieux.

Leksikoni nisu »pravedni« na sentimentalni ni obljentnički način, njihova je pragmatika obično druge vrste, nastoje donijeti što više podataka, utvrditi pojmove, ako je moguće postaviti razmjere i što je moguće manje objašnjavati. U njihovoj poetici, konstrukciji nije predviđeno ograđivanje od selektivne okrutnosti, takva je gesta vrlina sigurne redakture. Ali ta se vrsta sigurnosti ne dobiva samo stručnom upućenošću ni samo zanatskom uvježbanošću. Određuju ih i kriteriji vremena kojemu pripadaju, očekivanja i ukusi, publika i referencije. Leksikon se proteže od *Adolfova* do *župa*, postaje izletničkoga sljemenskoga puta građanskoga svijeta, odnosno temeljnoga rasporeda katoličkih zajednica. Premda *župa* u hrvatskome jezičnome standardu nema kao prvo, osnovno značenje katoličku ustrojbenu jedinicu pa bi bilo dosljednije da je natuknica preraspoređena, nije neobično što u *zagrebačkome* leksikonu katolička tradicija dobiva naglašen tretman. Uloga te tradicije vidljiva je u suvremenoj prezentaciji grada već po tome što Zagreb svoj dan obilježava u svibnju, povezujući ga sa štovanjem Gospe od Kamenitih vrata. Godišnje svečanosti gradske zajednice bile su svojedobno dio proslave Sv. Blaža, a u XIX. stoljeću taj se dan grada počeo tražiti u povijesnim izvorima stjecanja gradskih povlastica.

U profiliranju modernoga, građanskoga Zagreba izrazitu su ulogu, s prepoznatljivim materijalnim i duhovnim naslijeđem, priskrbile i druge respektabilne kulturne i konfesionalne zajednice, poput njemačke, češke, slovenske, bošnjačke, a osobito srpska i židovska. Srbi su od početka XIX. stoljeća, često kao trgovci i bankari, sudjelovali u procesu brze urbanizacije Zagreba, njihova je zajednica, kako u monografiji *Srbi u Zagrebu* zapaza Dejan Medaković, nezaobilazna u razumijevanju Zagreba »kao multietničkoga grada, u kome je stvaran građanski poredak srednjoeuropskoga tipa«. Istaknuti položaj zagrebačke srpske zajednice pomaknuo je tu središte kulturnoga i društvenoga života Srba za posljednjih desetljeća austrougarske uprave. Poslije su političke okolnosti u jugoslavenskom okruženju dovele do smanjenja tog utjecaja i oblika posebnosti srpske zajednice u životu grada, ali je ona ostala bitnim očitovanjem njegove otvorenosti. Drastične su političke prilike dovele do gotovo potpunoga iščeznuća židovske zajednice u Zagrebu, koja nije izmahnula mraku holokausta. U monografijama Ive Goldsteina o Židovima i holokaustu u Zagrebu rekonstruirani su uloga i prinos židovske zajednice u rastu i prosperitetu grada u doba njegove najsnažnije urbane ekspanzije, kada je ta zajednica potencijalom društvene i kulturne participacije daleko nadmašivala svoj brojčani razmjer.

S pojedincima je u leksikonima još teže nego sa zajednicama, bile one velike ili male, uloga se i jednih i drugih, i pojedinaca i grupacija koje su činili, ako su im pripadali, a ne djelovali posve samostalno, čega također dakako ima, može razabrati samo cjelinom. No i ta vrsta uvida, koju ovaj leksikon omogućuje indeksom imena jer pojedinci nisu uvrštavani kao zasebni pojmovi, nosi rizike. Učestalost spominjanja kao osobna ili atribucija druge vrste podrazumijeva različite razine upućenosti. Zagrebačkim kao ni drugim leksikonima neće se svi čitatelji koristiti na isti način, u njem se, koliko god takvo što ne želio, može zalutati. Prvi tamnoputi Zagrepčanin bio je tako koliko se zna Diego Maria Santiago de Sangora. Došao je iz Zanzibara, a kao prodavač u trgovini u Radićevoj ulici broj 13 bio je svojim sugrađanima sredinom XIX. stoljeća velika atrakcija. Nema sigurna odgovora je li se Diego Sangora, kao i mnogi drugi Zagrepčani, trebao naći u indeksu.

Leksikoni poput našega koji govori o Zagrebu obično su usredotočeni na kulturološku podlogu i urbanu podjelu, a ovdje je uvršteno dosta građe iz gospodarskoga, društvenog i drugih odvjetaka prošlosti grada koji se inače smatraju poslom općega povijesnog opisa. Veći dio tih prinosa uvjetovan je konceptijski, jer ne postoje cjeloviti, suvremeni opći povijesni pregledi kao usporedne publikacije, ali su se katkad i »oteli«, pa leksikon i u frazi i u pristupu zna biti slobodniji od propisane forme. Čak se dvojica kroničara Zagreba osvrću na to kako je Ivan Tkalčić započeo pisati prvu *povijest Zagreba*. Milan Šenoa (*O Zagrebu koješta*) i Mirko Marković (*Zagrebačke starine*) razrađuju anegdotu prema kojoj je tadašnji urednik *Vijenca* i pisac romana sa sižeima iz zagrebačke prošlosti August Šenoa pridobio Tkalčića na historiografsku

cjelinu, prijeteći mu da će kao prvi nastavak objaviti neki koncept što mu ga je Tkalčić priredio. Sve ako je i bilo tako, Tkalčić u pristupu objašnjava kako će »prošlost glavnoga grada Hrvatske nacrtati u četiri slike«: prvo osnutak i razvitak, potom život u gradu s upravom, obrtom, trgovinom, onda osnutak biskupije i uopće kaptolski sadržaji te napokon »razmirice među grečko-zagrebačkom i kaptolskom jurisdikcijom«. Sve su se zagrebačke *povijesti* držale Tkalčićeve metode kao opće kronološke i podjele gradiva. Kada se u tražilici u kataloga Nacionalne i sveučilišne knjižnice *utipka* ključna riječ Zagreb, dobije se na tisuće jedinica kojih prije nešto više od stotinu godina nije bilo.

Na tim tekstovima, ali i na dvjema velikim zbirkama nastajao je i ovaj pokušaj rasporeda zagrebačkoga pojmovlja. Muzej grada Zagreba i zagrebačka zbirka Gradske knjižnice svojim su postavom i kao ambijent poticajno i prethodno okruženje leksikografske ambicije. U njima se na neposredan i živ način osjeća razina na koju upućuje Branimir Donat u pogovoru spomenute knjige Milana Šenoa. Donat prati razvojnu liniju nekih od poznatih zagrebačkih obitelji, sugerirajući kako se *osobna povijest* nerijetko i na neočekivane, fabulozne načine pretapa s onom javnom, kako osim Šenoa i Mažuranića postoji stoljetni niz više ili manje očitih prisutnosti, s dolascima, ali i odlascima. Mnogi su Zagrepčani naime otišli iz Zagreba, jednu je takvu epistolarnu kroniku Zagreba s distance početkom prošloga stoljeća ispisao *Pismima u Ilicu* glazbenik koji se prezivao isto kao i prvi povjesničar Zagreba. Živko Tkalčić svirao je u Parizu i Londonu, ali i na preookeanskim brodovima, kojima se tada i Zagreb u srcu nosilo na druge, daleke obale. Takvim je brodom otplovio i Zlatko Baloković, ali se u rodni grad vratio s jednom od najvrjednijih violina.

U svoje doba izniman je utjecaj za poznavanje naših krajeva imala monumentalna kronika slovenskog etnografa Ivana Weickharda Valvasora (1689). Valvasoru je Zagreb »glavni grad u Hrvatskoj, njemački Agram, hrvatski Zogrob ili Sagrab«: ljeti mu se tu »osjeća nesnosna žega koja je to teže snošljiva zbog pomanjkanja svježih voda i bistre hladne vode, čega u tom predjelu ima malo«. U dvadesetome je stoljeću Valvasorovu ulogu u kulturi zapadnoga kruga kada je riječ o nama uvelike imala engleska spisateljica Rebecca West, koje se Zagreb dojmio unatoč suzdržanosti prema Hrvatskoj, jutro joj je »otkrilo da Zagreb uopće nije neki tuđ grad«, ima privlačno obilježje »velikoga grada koji djeluje kao da je mali«. Toj »nekarakterističnoj ljepoti« posvećena je ova neobična knjiga koja pokušava barem donekle učiniti očitim dio onoga unutrašnjega Zagreba za koji mi koji smo tu znamo da postoji i da je zapisan na marginama što samo kao cjelina mogu govoriti drugima. Ona izražava određenu hrabrost, ali ju potpisuje suzdržanost i skromnost, kulturna i osobna, po strukturi fragmentarna, jedino što želi i može biti jest prihvatljiv korak u prevladavanju opće fragmentarnosti našega grada i našega svijeta.

Vlaho Bogišić